

Monok István

A párizsi könyv elterjedése Közép-Európában (15–18. század)

Első megközelítésben azt gondolhatnánk, hogy egy-egy város, könyvkiadó centrum – esetünkben Párizs – termékeinek elterjedése első sorban könyvkereskedelem technikai kérdés. Ez még napjainkban sem igaz. Emellett nagyon határozott különbségek vannak az egyes földrajzi területeken, a különböző nemzetek kultúrájára gyakorolt hatást tekintve. Az egymással szemben hosszú háborúkat viselők közti kulturális kapcsolat sem élénk, magától értetődik tehát az is, hogy a két fél társadalmának tudományos, oktatási, egyházi és általában kulturális életét meghatározó személyek közti kommunikáció sem működik. Anglia és Franciaország hagyományosan ellenfélnek számítottak, ráadásul a 16. századtól kezdve, a kontinenstől programszerűen elzárkózó Angol Királyság (*splendid isolation*) a könyvpiacát is bezárta. A *Stationers Company*, illetve ennek monopólium rendszere megszervezésével nem csupán a kontinensen kiadott könyvek behozatalát gátolták, hanem a saját – konkurencia nélkül működő – könyvkiadásuk technikai és tartalmi konzerválását is elérték.¹ E jelenségnek kiváló ellenpéldája a svájci kantonok szövetségéhez 1501-ben csatlakozó Bazel esete. A város vezetése éppen azért, hogy a külső beavatkozás indokainak kialakulását is megakadályozza, úgy szabályozta a könyvkiadási üzletág működését, hogy a kiadók ne vegyenek részt a politikai, illetve a vallási propaganda akciókban. Az egymással marakodó felek nem tudományos írásait lehetőleg ne adják ki, a teológiai műveket pedig latinul, és ne németül, vagy más anyanyelven (vernakulárisan). Az eredmény az lett, hogy sorra felvirágoztak azok a kiadók, akik az antik szövegek, az egyházatyák, vagy a 16. századi, illetve kortárs humanisták műveit adták ki (Amerbach, Frobenius, Oporinus, Perna, Petri stb. családok).² De ezzel Bazel, mondjuk úgy, frontot nyitott Párizssal szemben. A Badius, Estienne, Colines, Petit stb. műhelyek nemes versengésbe kezdtek bázeli kortársaikkal abban, hogy melyikük tud jobb alkotói kört maga mellé szervezni, filológiailag jobb szöveget kiadni, az antik és középkori hagyományt folytató, de eredeti gondolatokat megfogalmazó kortársakat találni. Párizs, egyetemének köszönhetően elméletileg jobb helyzetben volt, Bazelhez viszont közel estek azok a német és olasz területek, ahol egyrészt nagyszerű, hatalmas kódexanyagot őrző könyvtárak voltak (ezek szolgáltatták a kora középkori, illetve humanista szövegvariánsokat őrző kéziratokat), másrészt ahonnan a szabadon gon-

¹ Vö.: BENNETT 1989. 30–39.

² Vö.: LUCHSINGER 1953, BIETENHOLZ 1959, WELTI 1964, BIETENHOLZ 1971, GILLY 1985.

dolkodókat – éppen a protestáns reformáció kezdete miatti gondolati megmerevedés miatt – szívesen engedték útjukra. Bázeli ilyen exuláns központként jól tudott élni ezzel a szellemi kapacitással. Az eredmény a párizsi könyv elterjedése szempontjából természetesen az (ha maradunk az említett két példánál: Anglia és Bazel), hogy a párizsi humanizmus legjobb eredményeit közlő kiadások nagy számban jutottak el a kortárs svájciakhoz, és egyben az ott (Zürich, Bazel, később Genf) tanuló közép-európai protestáns diákokhoz. Persze ennek a konkurencia harcnak, a különböző szellemi műhelyek nemes rivalizálásának egyik helyszíne majd, a 16. század végétől kezdve, a kialakuló rendszeres könyvvásárok (Frankfurt am Main, Leipzig) lesznek.³

Egészen más lehetősége volt a párizsi könyv elterjedésének a francia nyelvű területeken, illetve udvarokban (a burgundiai, majd spanyol uralom alatti országrészek, Genf és környéke), illetve majd akkor, amikor a francia nyelv az európai kultúra *koiné*-jeként szerepelt, vagyis a 18. században. Mondandómat nem korlátozom a továbbiakban az általános szintre, és konkrét példákkal szeretném megmutatni azt, hogy a párizsi könyv elterjedését miként befolyásolta az a tény, hogy a *Sorbonne* az európai értelmiség képzésének egyik jelentős intézmény volt, miként hatott a nyelvhasználat változása (a latin trónfosztása a tudományos nyelvben). Kitérek a vallási helyzet párizsi, és a befogadó területen való változásainak hatására, a közvetítő centrumok (mint Bazel, Neuchâtel, vagy éppen Heidelberg stb.)⁴ szerepére, illetve arra, hogy a francia eredetű szellemi áramlatok (janzenizmus, karteziánizmus, felvilágosodás stb.) hatása miként szolgálta a könyvpiac bővülését (illetve kölcsönösen miként szolgálták egymást).⁵ A konkrét példák főként Közép-Európa és Párizs viszonyát érintik azért, mert talán ezt jobban ismerem, és főként azért, mert a könyv elterjedésének modelljei itt nagyobb nehézségekkel működtek, mint a Franciaországhoz közelebb eső, gazdaságilag is fejlettebb országokban.

Tanulmányomban, első sorban a korai újkorra, a francia *Ancien régime* korszakára koncentrálok, amikor a könyvkereskedelem rendszere még nem olyan formában volt kiépített, mint napjainkban. Különösen igaz ez a nyugati kereszténység keleti peremén volt államokra, akik csaknem valamennyien történelmüknek egy nagyon nehéz korszakát élték.⁶ A késő középkori hatalmi térképen is jelentős helyet foglaló Magyarország, vagy Lengyelország a 16. század első felében jelentősen veszít befolyásából, ami első sorban a törökök keleti előrenyomulásának, és sikereinek köszönhető. A balkáni népek a 19. század elejéig, közepéig a törökök által alávetve éltek, meghatározó vallásuk a keleti kereszténység lévén a párizsi könyvkiadás termékei iránti érdeklődés ebből a szem-

³ Vö.: MONOK 2008a. 297–305.

⁴ GRANASZTÓI 2005. 247–262.

⁵ GRANASZTÓI 2009

⁶ KÓKAY 1997, PAVERCSIK 1999 295–340., Erdély vonatkozásában máig a leghasználhatóbb: TEUTSCH 1879. IV. 13–27., TEUTSCH 1881. VI. 7–71., TEUTSCH 1892. XV. 103–188.

pontból is korlátozott volt. Csehország erős nemzeti kulturális hagyományokkal érkezett a 16. századba, amely számára különösen sikeres volt abból a szempontból, hogy a nemzeti nyelvű kultúra megerősödött (Jan Hus kulturális programjának köszönhetően). Miután a század második felében, illetve a 16–17. század fordulóján, a Habsburg Birodalom központja Prága lett, az uralkodó és környezete komoly kulturális felemelkedést, az intézmények számának növekedését hozta. A Habsburgokkal való szakítási kísérlet (V. Frigyes pfalzi választófejedelem meghívása a cseh királyi trónra, 1618) ugyanakkor katasztrófába sodorta az országot. Ez azt is jelentette, hogy a teljes egyházi, iskolai és könyvtári rendszer átalakult, sokszor erőszakkal katolizálták. Az osztrák-cseh nemesség, főként az arisztokraták ugyanakkor a 17. század második felétől kezdve egyenrangú partnerei voltak a nyugat-európai családoknak, gyakran házasodtak össze ezekkel. Lengyelország a 16. században még meg tudta őrizni erejének jelentős részét, a Litván Fejedelemséggel való időleges perszonálúnió is segítette ebben. A harmincéves háború után nehezen tért magához, a 18. században pedig nem tudott ellenállni a környező nagyhatalmak nyomásának, annál is inkább nem, mert a saját, döntésképtelen állami modelljének is köszönhetően a külső ellenállásra nem maradt ereje. Így került sor felosztására, vagyis megszűnt az államisága. A Balti Államok dán, majd német, befolyás alatt éltek, kulturális intézményrendszerüket a 16. század folyamán a protestáns reform szellemében alakították át, illetve hozták létre. A 17. században az egész terület svéd uralom alá került, majd a 18. században ezt az orosz hatalom váltotta fel. Oktatási és kulturális intézményi rendszerük ugyanakkor megmaradt németnek, ide értve az oktatás nyelvét is.

Ebben, a gyakorta háborúkkal sújtott periódusban az egyházi, az oktatási, illetve a kulturális intézmények többször átalakultak mindenütt. Ez az átalakulás, a változások jellege alapjaiban befolyásolta azt, hogy az ismeretek szinte kizárólagos hordozója, a könyv, milyen formában terjedt, és főként milyen tartalommal. Ez a tartalom pedig nagyban befolyásolta azt, hogy a könyvet honnan szerezték be.

A könyv elsődleges felhasználói a társadalom értelmiségi rétegeinek tagjai voltak: egyházi személyek, tanárok, orvosok, ügyvédek, majd a 17. század első harmadától folyamatosan megjelentek a különböző technikai, gazdasági területek szakemberei is. A közép-európai régióban ugyanakkor a felsőoktatási rendszer nagyon kisszámú intézményi háttérrel bírt. A 14. században, a nyugat-európai egyetemi fejlődéssel párhuzamosan és egyidőben megalakult a krakkói, a prágai, a bécsi és a pécsi egyetem. A magyarországi Visegrádon találkozó (1335) lengyel, cseh és magyar király, több gazdasági és politikai megállapodása mellett, a kulturális intézményrendszer párhuzamos fejlesztését is elhatározta. Sajnos a magyarországi egyetem csak jogi karral, és rövid ideig működött, a másik említett három azonban a térség értelmiségi képzésének központjává tudott válni. Természetesen sokan mentek Itáliába tanulni, annál is inkább, mert

a humanista tanulmányok természetes helyei is itt voltak. A *peregrinatio Italica* szükségessége a korban nyert először elméleti megfogalmazást is. A párizsi egyetem a 15. század utolsó harmadában – talán mert a cenzúra szerepét 1478-ban a kölni egyetem vette át tőle – ismét népszerű lett sok nép diákjai körében. Többen érkeztek Lengyel-, Cseh-, és Magyarországról is, noha számuk nem volt számottevő. A 16. században Cseh-, és Morvaország, és Magyarország is többségi protestáns állammá vált. Lengyelország déli részein is megjelent a protestantizmus, jóllehet intézményesülni csak rövid időre tudott. Különösen az unitárius egyház tudott komoly szellemi műhelyt létrehozni Rakowban. A párizsi könyv elterjedése szempontjából tehát a *Sorbonne* ezekben az időkben – de legyünk őszinték, egészen az *Ancien régime* végéig – nem tudott jelentős intézménnyé válni. A közép-európai diákoknak ez az egyetem – függetlenül attól, hogy éppen melyik vallásfelekezet volt többségben az illető országokban – távolsága, és a párizsi élet drágasága miatt nem volt első rangú célpont.⁷ A protestánsoknak Wittenberg, Heidelberg, Bázeli, majd a németalföldi egyetemek, Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen és Harderwijk volt az uticéljuk, a katolikusok pedig főleg Krakóban, Bécsben, illetve az itáliai képző helyeken, Padovában, Bolognában és Rómában tanultak. Összesen 70 *studium generale*, illetve egyetem matrikulájában találunk magyarországi, cseh, vagy lengyel neveket.⁸ Amelyik egyetemen jelentős francia jelenlét volt, ott a párizsi könyvvel való találkozás magától értetődő lett, így megjelent a közép-európai értelmiségiek, illetve arisztokraták könyvtáraiban is. A francia jelenlétet persze többféleképpen lehet érteni. Lehet kiváló, nemzetközi tekintélynek örvendő francia tanár, vagy tudós (például Descartes Leidenben), lehet menekült hugenotta társaság. A nantes-i ediktum előtt, majd a visszavonás után jelentős számú francia értelmiségi hagyta el az országot, magával vive könyveit, de főleg otthon maradt kapcsolatainak rendszerét is. Nem véletlen, hogy a francia eszmék (így könyvek) közvetítésében a 16–17. század fordulóján a legnagyobb szerepet a heidelbergi egyetem játszotta. Itt találkoztak a hugenották, az angol és itáliai szabadgondolkodók, a wittenbergi egyetemről eltanácsolt nem ortodox lutheránusok és szimpatizánsaik, továbbá diákjaik. A reformáció humanista hagyományokat megőrző, toleráns gondolkodójának Philipp Melanchthonnak tanítványairól, és ezek diákjairól, köztük számos magyarországi és csehországi hallgatóról van szó. A „heidelbergi szellemi kohó” a korban megtestesítette a szellemi Európát,⁹ hiszen a filozófiában a keresztény újsztoicizmust, a politikában az *unio christiana* gondolatát, a teológiában pedig a felekezetek közti vallási békét megalapozó rendszert, az irénizmust képviselte. Toleránsan viszonyult továbbá a nonkonformista, szélsőséges nézeteket képviselő személyekhez is. Sajnos az egyetemet a harmincéves háború elején (1620) lerombolták, így a tanárok és

⁷ GABRIEL 1986

⁸ A tengernyi közleményben, bő bibliográfiával, magyar vonatkozásban eligazít: FONT-SZÖGI 2001.

⁹ TURÓCZI-TROSTLER 1961. 109–155.

diákok többsége Franekerben települt át megalapítva az ottani, a napóleoni reformig létező universitást. A második hugenotta menekülési hullám nagyobb részt már nem Svájcot és a délnémet területeket érintette, hanem Brandenburgot, Berlin környékét. Nem kis szerepet játszottak a korai felvilágosodás eszméinek elterjesztésében.¹⁰

Amíg Párizs következetes maradt a katolikus vallás megőrzésében, addig a közép-európai régió vallási szempontból igencsak megosztott volt. A balti népek többsége lutheránus maradt, egy kis csoport minden nép körében ortodox keresztény, és csak minimális mértékben lettek katolikusok. Lengyelország és Litvánia ugyanakkor csaknem teljes egészében megőrizte katolikus szellemiségét, vagy erővel rekatolizálták (a socinianus csoport elűzésével). Cseh-, és Morvaországot erőszakkal rekatolizálták 1618 (Fehér-hegyi csata) után, az osztrák örökös tartományokban pedig már a 16. század 60-as, 70-es éveiben leszámoltak a protestáns hitleterjesztőkkel: Tirolban a családok magánkönyvtárában is kicserélték a protestáns könyveket katolikusra, Karintia és Stájerország területéről kiűzték a prédikátorokat és mindazokat, akik nem maradtak katolikusok.¹¹ Bécsből (Hernals) majd csak a 17. század első harmadából kellett eltávozniuk a protestánsoknak. Sokan a protestáns menekültek közül Magyarország nyugati területein telepedtek. Míg Horvátország mindig katolikus maradt, a Magyar Királyság és Erdély lakosságának többsége, így a teljes kulturális intézményi rendszer is, protestáns lett a 16. század folyamán. Ez a helyzet a Magyar Királyságban a 17. század második felében alapjaiban megváltozott, jóllehet erőszakos térítést csak az 1670-es évtizedben végeztek Habsburg állami asszisztenciával. Erdélyben a 18. században nyert újra területet a katolicizmus, fontos megjegyezni azt is, hogy a román lakosság körében ekkor jelent meg a katolicizmus (eddig kizárólag ortodox közösségeket képeztek).¹²

A 17. század végére Lengyelország keleti határaitól és Magyarországról is kiszorították a törököt. Az új hatalmi helyzet lehetővé tette a katolicizmus hatásosabb védelmét is. Ez azt is jelentette, hogy a katolikus papság képzésére újabb centrumok jöttek létre, főként Bécsben, Bolognában és Rómában. A francia felvilágosodás filozófiai eszméivel, a korszak jelentős teológiai áramlatával, a janzenizmussal az itteni értelmiség tehát nagyobb részt közvetítéssel találkozott. A német filozófiai művek ismeretével, illetve az új itáliai teológiai áramlatok képviselőin keresztül (pl. Muratori).¹³ Vagy éppen úgy, hogy a külföldi egyetemen a magyar diákok tanárai az illető francia eszme felkent ellenfelei voltak: ilyenre jó példa cartezianizmus közép-európai hatástörténete.¹⁴ A protestáns diákok jórészt csak a németalföldi nagy ellenfelek tanításaiból ismerték meg

¹⁰ Lásd még orientációul: HEREPEI 1971. 441–451.

¹¹ Vö.: ÖTVÖS 1998. 83–103.

¹² KLANICZAY 1985. 99–109., KLANICZAY 1991.

¹³ Vö.: HOLL 1982, SÁRKÖZY 2001.

¹⁴ A Descartes recepció olvasmánytörténeti megközelítéséről összefoglalóan lásd MONOK 1996.

Descartes gondolatait. Nem jelenti mindez azt, hogy az ilyen képző helyeken kapható párizsi kiadványokat az érdeklődő diákok ne vásárolták volna meg, amennyiben elérhető volt ez számukra anyagilag, illetve nyelvileg (hiszen ők főként latinul, vagy németül tudtak).

A jogi és orvosi képzés a teológiai oktatáshoz hasonlóan az említett egyetemi centrumokban folyt. Tudunk ugyanakkor olyan lengyel, cseh, vagy magyar orvosokról, akik Montpellierben szereztek doktori címüket, a párizsi és az orleans-i egyetemeken is fel-fel bukkan egy-egy közép-európai név, de számottevő itteni diákságról még a 18. században sem beszélhetünk. Ahogy a későbbiekben, a konkrét példákban is jól látjuk a párizsi könyvpiac termékeiből jelentős részt éppen a jogi, és az orvosi művek képezik, amelyek már a kortársak számára is fontos, beszerezendő kiadványként jelentek meg. Az első technikai iskola a közép-európai térségben, a magyarországi Selmezbányán 1735-ben megalapított egyetem volt (bányamérnököket, majd faipari szakembereket képeztek is, de nagyon színvonalas általános természettudományos képzés folyt az intézményben). A francia felvilágosodás természettudományos eredményei párizsi kiadásban nagy számban kerültek az itteni könyvtárba.

A párizsi könyv elterjedésének akadályai sorában, a vallási másság mellett a nyelvhasználat kérdését kell megemlíteni.¹⁵ A közép-európai régió természetes közvetítő nyelve a latin volt, és maradt a 19. század közepéig, illetve a kommunikációban való háttérbe szorulásával párhuzamosan a német került előtérbe. A tudomány nyelve a latin maradt, amely Lengyelországban a felosztásig, Magyarországon 1844-ig egyben hivatalos nyelv, az államigazgatás nyelve is volt. A francia nyelv ismerete a 17. század végétől az arisztokrata, a nemesi, és a polgári körökben is terjedt, de soha nem tudott olyan jelentős lenni, hogy a némettel komolyan versenyre kelt volna. Sok francia nyelvű könyv, még az arisztokrata gyűjteményekben is megtalálható volt németül is, ha létezett fordítása. Vítán felül áll azonban, hogy a 18. század második harmadától kezdődően jelentős számú párizsi kiadvány, főleg francia nyelven jut el a régióba, a Habsburg Birodalomba is (minden cenzúra ellenére), sőt, II. József uralkodása idején még jelképesen gátszakadásról is beszélhetünk: ekkor szinte minden bekerült a helyi könyvtárakba, ami párizsi, és francia volt, ha a tulajdonos ki tudta fizetni.

A párizsi könyvek legnagyobb vásárlói, főként a 17. század közepétől a térség arisztokrata családjai voltak. A családi kapcsolatok mellett ki kell emelnünk azt a tényt ezen állítással kapcsolatban, hogy az arisztokrata ifjak neveltetésében nagyjából a jelzett időtől kezdve fordulat állt be. A nyugat-európai mintákat követve az ifjú nemes *cavalier-tours-on* vett részt, és mellőzte a klasszikusnak mondható elméleti tanulmányi célú *peregrinatio academica* intézményeit. Megtanultak idegen nyelveken, franciául is beszélni, építették kapcsolati rendszerüket, vívtak, földrajzot, történelmet, politikai és hadászati tudományokban gyakorol-

¹⁵ MONOK 2008b

ták magukat. No meg civilizálódtak. Sok példa hozható erre a jelenségre, Magyarországról a Batthyány fiúk (Kristóf és Pál) az 1650-es években vettek részt ilyen úton, majd a Nádasdy, az Esterházy, a Széchenyi családok egy-egy tagja.¹⁶

A könyvek azonban nagyobb számban mégis csak a kereskedők útján jutnak el egyik országból a másikba. A közvetlen kapcsolatok a franciaországi kiadók és könyvkereskedők és a közép-európai felhasználók között a korai újkorban nagyon sporadikusnak mondhatóak. Az *École Pratique des Hautes Études IV. section* új programjának (*L'Europe et le monde germanique*) évnyitó konferenciáján (2000. december 4.: Conférence d'ouverture) Frédéric Barbier a francia-közép-európai kapcsolatok viszonylatában az 1750 előtti időszakot "*l'intermédiaire allemand*", az ezt követő évszázadot a "*Autour du livre: l'Allemagne des transferts*" fejezetcímmel tárgyalta azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbi periódus végén jól megfigyelhető már a "*rétro-transferts (transferts en retour)*" jelensége is.¹⁷ Barbier pontosan tudja, hogy a német közvetítés mellett számos más ilyen központ szerepével kell számolnunk, és a közvetlen kapcsolatok története is egyre gazdagabb képet mutat, ahogy közelebb lépünk a korszakban (1500–1800) a Közép-Európában jelen volt könyvanyaghoz. A közvetítők sorát időrendben Bazel és részben Strasbourg és Heidelberg nyitja meg, majd említenünk kell Genf, Frankfurt am Main, Leiden és a Németalföld, illetve Velence, Lipcse és Bécs szerepét. Erről azonban kicsit részletesebben a ma is fennmaradt könyvanyag kapcsán beszélnek.

Magyarországi szerzők párizsi kiadásai

A magyar nemzeti bibliográfia talán az egyetlen Európában, amely következetesen követi a magyarországi szerzők külföldi megjelenéseit.¹⁸ Ezért viszonylag könnyű dolgunk volt, amikor azt vizsgáltuk, hogy milyen arányban szerepel Párizs, mint megjelenési hely. A 16. század végéig összesen 1811 kiadványt ismerünk, amelyet egykori honfitársaink külföldön adtak ki, ebből csupán 51 jelent meg Párizsban. Külön érdekes kiemelni, hogy az 51-ből 40 1530 előtt, 4 1530 és 1550 között, és 7 a század második felében. Tekintve azonban azt, hogy a korabeli Magyarországon gyakorlatilag szakadatlan háború dúlt a török ellen, azt hiszem szép számúnak mondható ezt a párizsi kiadvány mennyiség. A 17. század ehhez képest nagyon szomorú képet mutat. Összesen 5367 külföldön kiadott műről tudunk, és ebből mindössze 16 jelent meg Párizsban. 1600 és 1670

¹⁶ A nemesi peregrináció jellegének változásairól lásd a következő kötetek elő-, utószavát, illetve az idézett tanulmányokat: ÖTVÖS 1988, SZELESTEI NAGY 1988, FONT 1989. KOVÁCS 1988. 93–240., KOVÁCS–MONOK 1990, SZELESTEI NAGY 1998.

¹⁷ BARBIER 2001

¹⁸ RMK 1896, RMK 1898, RMK 1990, RMK 1991, RMK 1992, RMK 1993, RMK 1996, RMK 2005, RMK 2007, RMNy 1971, RMNy 1983, RMNy 2000, VEKERDI 2004.

között csak 4 kiadvány. A 18. században Magyarországon is megnőtt a könyvkiadás lehetősége, működött az 1635-ben alapított nagyszombati, az említett 1735-ben alapított selmecbányai egyetem, és még néhány *studium generale*. A külföldön tanulók száma csökkent, így a kiadványok száma is. Magyarországi szerzőtől külföldön 4673 18. századi kiadványról tudunk, és ebből csupán 46 párizsi. Hasonló képet kapunk akkor, ha a Magyarországra vonatkozó könyveket szemléljük. 1700-ig 2643 ilyen kiadványról van tudomásunk, amelyek közül Párizsban 56 jelent meg. Főként akkor, amikor a francia király valamilyen formában a területen érdekelt volt: a Habsburg császár elleni küzdelmében, vagy éppen a török kapcsán. A könyvek megjelenésének gyakorisága mindig nagyobb akkor, amikor a magyarok a Habsburg császár ellen harcoltak, és akkor általában kaptak is francia segítséget (főleg pénzt), vagy akkor, amikor nemzetközi összefogás volt a török ellen (mint például az 1660 és 1690 közti időben).

De lépünk közelebb ezekhez a könyvekhez. Általános jelenség az, hogy külföldön nem az elsőrendű, kiváló szaktudósok válnak népszerűvé, hanem azok, akik jó *eruditió*val rendelkeznek, és azzal a képességgel, hogy az ismereteiket jól el tudják mondani, akár olyan közönség előtt is, amelyik nem feltétlenül ismeri az adott tudományterületet, vagy éppen földrajzi egységet. A 15. század végén, a 16. század elején három magyarországi szerző vált európai bestsellerré: Osvaldus de Lasko, Pelbartus de Temesvar, és Michael de Hungaria. Közülük kettőnek jelentek meg a művei Párizsban is. Michael de Hungaria „*Sermones tredecim*” című műve sok németalföldi, kölni, lyoni és strasbourgi kiadás után először 1497-ben jelent meg Párizsban Pierre Levet műhelyében. Ez már a 15.(!) kiadás volt. Az eredeti, illetve az átszerkesztett változat (*Evagatorium Benemii*) összesen 31 kiadást ért meg a jelzett századfordulón, Párizsban az említetten kívül Jean Petitnél (1505, 1510, 1518, 1519), és Francois Regnaudnál (1515), vagyis összesen 6 alkalommal.¹⁹ Michael domonkos szerzetes volt, akinek prédikációi érthetően, az egyszerű emberek számára is felfogható formában hangzottak el. Ezért kedvelték az egyházi emberek a maguk prédikációira készülve. Hasonlóan Pelbartus de Temesvar beszédeit (*Pomerium sermonum*), amelyeket az egyszerű ferences gondolkodás jellemzett. A közel 100 európai kiadás²⁰ közül 5 Jean Petitnél (1517-ben, egy év alatt!), 4 Francois Regnaud (1521-ben) műhelyében került sajtó alá. A 16. század elején további három magyarországi szerzőnek adtak ki művét a gyakorlati teológia körében. A szlavóniai származású György (Georges d’Esclavonie) francia nyelvű traktátusa „*Le chateau de virginité*” címmel 1505-ben Anthonie Verard, 1506-ban Johann Trepperel sajtója alatt készült.²¹ A teológiai téma később nem nyert magyarországi szerzőt Párizsban, de 1571-ben megjelent a nemzetközileg ismert, de a század elején alkotó Gregorius Coelius

¹⁹ BORSA 1997

²⁰ Az RMK III. teljes bibliográfiát ad.

²¹ RMK III. 5051 (Verard); RMK III, 5055 (Trepperel).

Pannonius pálos szerzetes Szent János apocalypsisének kommentár kötete (Michael Julianus).²²

Amerika felfedezése nagy sajtó visszhangot nyert a korabeli nyomtatott világban, és a kórusba bekapcsolódott egy, V. Károly környezetéhez tartozó, sokak szerint magyarországi ifjú,²³ akit Maximilianus Transilvanus néven ismer a szakirodalom. Magellán utazásainak történetét írta meg *De molocis insulis* című, nagyon sok nyelven megjelent művében. Semmi csoda tehát, hogy egy latin kiadás 1523-ban Petrus Viartnál is megjelent.²⁴ Az sem tartható kifejezett Magyarország iránti érdeklődésnek, hogy egy Párizsban tanuló diák, Kolozsvári Imre egy filozófiai tárgyú *oratio*-ját, Jean Du Bellay kardinálisnak ajánlottan kiadta Michel Vascosan 1551-ben.²⁵

Amint már említettem – és még röviden vissza is térek erre – a párizsi humanista könyvkiadás termékei jutottak el nagyon nagy számban Európa minden szögletébe. Nem csoda hát, hogy a filológiai teljesítményt megbecsülték a nyomdászok, bárhol is jöjjön az illető filológus, aki kitűnik tudásával. A Párizsban kiadott magyarországi szerzők egy jelentős csoportját éppen az ilyen munkák képezik. Jól látszik ugyanakkor, hogy a 17. századi új klasszika filológiai sorozatok már a *Sorbonne* köré csoportosult tudósok szövegrevíziói jelentek csupán meg, kevés olyan teljesítmény bizonyult maradandónak, amelyet a Magyarországon alkotók teljesítettek. Ez utóbbiak között kettő, nem magyar, de Pozsonyban alkotó külföldi tartozik: Nicasius Ellebodus, és Melchior Inchofer. Előbbi a 16. század 60-es éveiben Magyarországon rendezte sajtó alá Nemesius püspök iratait (*De natura hominis liber unus*), amely Párizsban később, 1654-ben,²⁶ Margarinus de La Bigne nagy gyűjteményes kiadásának (*Magna bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*) részeként (Billaine, Pigit, Laonard). Melchior Inchofer grázi jezsuita volt, aki mellesleg az első magyar egyháztörténet írója is. Ez a műve a francia jezsuiták segítségével²⁷ (mert Bécs ellenes volt) jutott el a kiadásig. Inchofer párizsi kapcsolataira utal az a tény is, hogy 1637-ben Leo Allatius *de socraticorum epistolis* című írását rendezte sajtó alá Sébastien Cramoisy *Socratis Antisthenis et aliorum Sorcarticorum epistolis* című vállalkozása számára.²⁸

A 16. századi magyarországi humanizmust komoly, nemzetközileg is ismert személyek reprezentálták a párizsi könyvkiadásban. Berzeviczi Márton csak egy retorikai remekkel – I. Habsburg Ferdinand (1564) halálakor írott beszédével²⁹ –

²² RMK III. 609.

²³ A vita részletezése helyett jelzem, hogy a legújabb biográfiai összefoglalás is magyarországinak tudja: RMSz 2008. 527.

²⁴ RMK III. 5123.

²⁵ RMK III. 405.

²⁶ RMK III. 6333.

²⁷ Leginkább Jean Bourgeois S. J. (1604–1687) segítette. Az Inchofer-történetről lásd: DÜMMERTH 1987.

²⁸ RMK III. 6201.

²⁹ RMK III. 540.

tűnt ki, Joannes Manardus viszont orvosi traktásuaival (1528, Christian Wechel).³⁰ A csúcspot azonban Matthaeus Fortunatus Seneca kiadása (1539, Michel Vascosan),³¹ és Johannes Sambucus Dioscorides és Diogenes Laertius *editi*ója jelentette (1549, vidua Arnoldi Birkmanni; 1585, Claude Baal).³² Zsámboky egy elméleti fejtegetése az imitációról (*De imitatione Ciceroniani dialogi tres*) nemzetközi sikernek számított (1561, Aegidius Gorbinus),³³ és mindenhol maradtak fenn példányai is. Zsámboky persze könnyen adott ki könyveket, hiszen a korszak egyik legnagyobb kézirat gyűjteményét is magáénak tudhatta. Nagy sikerű humanista, a császár hivatalos történetírója volt. Dioscorides kiadásának létezik Chantillyben egy olyan példánya, amelyet ő maga korrigált, olvasott össze egy, általa, Fontenebleauban megtalált kézirattal.³⁴ Zsámboky ugyanis összesen 22 évig utazgatott Európában tanulmányi céllal. Párizsban háromszor járt, 1551–52-ben, 1559-ben, majd 1561–62-ben, összesen mintegy három évet töltött itt. Barátsága az Estienne családdal is itt kezdődött, de a genfiakkal volt igazán jóban. Megjegyzendő, hogy jól ismerjük Zsámboky könyvtárát egy 1586-ban készült katalógus alapján. Első párizsi tartózkodása alatt 138 helyi kiadású könyvet vásárolt, valamennyi klasszikus auktor kiadás, vagy valamely egyházatyá szövegének a kiadása. A 3163 kötetes könyvtárban egyébként összesen 403 párizsi nyomtatvány található, amelyek közül 99 francia nyelvű.³⁵

Ami a francia olvasói közönséget Magyarországról ténylegesen érdekelt, az a török kérdés alakulása, illetve az, hogy hogyan használható fel a magyarok, vagy a csehek Habsburg-ellenessége a francia érdekek szolgálatában. Azt lehet mondani, hogy a török téma – a klasszikus auktorok és egyházatyák kiadásai mellett – amellyel kapcsolatban a párizsi kiadók termékei biztos piacra leltek Közép-Európában. Nem csoda tehát, ha a 16. századi Párizsban megjelentek olyan könyvek, mint a Magyarországon „Sebesi Névtelen”-ként³⁶ tisztelt szerző *Tractatus de Turcis* című műve (Henri Estiennél: 1509, majd 1511), egy másik névtelen traktátus *Thurcice spurcitiae et perfidiae suggillatio* (1514, Josse Bade),³⁷ illetve a több mint 50 kiadást megélt Bartholomaeus Georgievics *De Turcarum moribus epitome*-ja. Ez latinul és franciául is megjelent 1545-ben Charles Langelie-nél, majd latinul 1567-ben és 1568-ban is, Hieronymus Mornefnél.³⁸ A török Ma-

³⁰ RMK III. 5157.

³¹ RMK III. 328.

³² RMK III. 386 (vitatott a szakirodalomban); Diogenes Laertius, 1585: RMK III. 7434.

³³ RMK III. 487.

³⁴ Emmanuelle Toulet, a Musée Condé könyvtárosa tájékoztatása szerint, Aumale herceg megjegyezte könyvei katalógusa margóján: „Les marges de cet exemplaire sont couverte de notules grecques ajoutées par le célèbre médecin hongrois Jean Sambuc, ami de Paul Manuce, ainsi que lui-même l'atteste en quelques lignes écrites en latin sur la feuille de titre et datées de l'année 1561”

³⁵ MONOK-ÖTVÖS-VARGA 1992

³⁶ RMK III. 173.

³⁷ RMK III. 194.

³⁸ Langelie: RMK III. 5211, 5212; Mornef: RMK III. 562, 576.

gyarországról való kiűzése után is kiadták franciául, jelezve a francia külpolitika keletre fordulását: 1695, Pierre Herissant.³⁹

A török veszélyt érzékelte a francia értelmiségi világ is, ezért a jelzett korai traktátusokon kívül, már 1521-ben kiadták II. Lajos magyar király levelét, amelyet X. Leo pápának a helyzet komolyságáról írt. Összesen hét latin, és egy francia nyelvű kiadása ismert a levélnek 1521 és 1525 között. Amikor a magyar király meghalt a mohácsi csata után (1526), 1527-ben három, és 1528-ban egy további kiadás tájékoztatta a közvéleményt a pápa, és a nyugati nagyhatalmak közönyét sem titkolva.⁴⁰

Anélkül, hogy a 17–18. századi magyarországi szerzők párizsi megjelenéseit részleteiben tárgyalnám el kell mondani, hogy sokkal kevesebb alkotó jut el a kultúra fellelőjének tekintett Párizsban való megszólalásig. Ami a francia közönséget érdekelte arról írtak a francia szerzők, és az állítások dokumentálására kiadtak néhány, magyaroktól származó levelet, vagy más iratot. Így Jean LeLaboureur, aki *Relation du voyage de la royne de Pologne* című beszámolója színesítésére adott ki magyar szerelmes leveleket (*Histoire des Amours du Comte et de la Contesse Vesselenyi*), 1647-ben.⁴¹

A 17. század második felének nagy visszhangot kiváltó magyarországi eseményei kapcsán hasonló kiadások születtek. 1671-ben a császár, I. Lipót kivégeztette a horvát Zrínyi Péter és Frangepán Kristóf, továbbá a magyar Nádasdy Ferenc grófokat. Nem sokkal ezután, 1673-ban kezdődött Thököly Imre harca a császár ellen.⁴² A két eseménnyel kapcsolatos levelek kaptak helyet Claude Vanel *Histoires des troubles en Hongrie* című, 1685-ben, 1686-ban és 1690-ben is megjelent művében.⁴³ A 17–18. század fordulójának mindenütt Európában ismert eseménysorozata a Rákóczi Ferenc-féle felkelés a Habsburgok ellen. Nem csoda hát, hogy az ezzel kapcsolatos iratok is sorban hagyták el a párizsi kiadók sajtóit. A legismertebb feldolgozása az eseményeknek, kortárs, magyarországi iratok közlésével Eustache Le Noble munkája, amely *Histoire du prince Ragotzi* címmel egy év alatt négy kiadást ért meg (1707), az egyik „Cassovie” hamis nyomdahely feltüntetésével Claude Cellier műhelyében.⁴⁴ A „Kassa” helynév a közölt információk hitelességének bizonyításául lehetett hasznos a párizsi kiadónak.

A példák felsorolásával Magyarországra koncentráltam. Teljesen magától értetődő, hogy Lengyelországban a török kérdéssel kapcsolatos párizsi könyveken kívül, a III. Henrik varsói kalandjával, illetve nem kevésbé kalandos hazatérésével kapcsolatos írások voltak népszerűek. Csehországban is, ahogy más népek

³⁹ RMK III. 7038.

⁴⁰ RMK III. 5111, 5115, 5117, 5118, 5119, 5120, 5122, 5132, 5149, 5150, 5151, 5156.

⁴¹ Három kiadása ismert: RMK III. 7615, 7616, 7619.

⁴² A korabeli sajtóvisszhangot Köpeczi Béla foglalta össze: KÖPECZI 1976.

⁴³ RMK III. 6895, 6914, 6915, 6974, 7806.

⁴⁴ RMK III. 7215, 7216, 7217, 7218.; A kiegészítő sajtó hírek elemzése: KÖPECZI 1966. 279–442.

között a párizsi könyvek közül azok keltettek érdeklődést, amelyek kiváló filológiai felkészültséggel készültek, vagy olyan témákról szóltak, amelyek a korban általános érdeklődésre tartottak számot: a francia vallásháborúk, a török kiűzésének tervei, az újfajta (racionalista) tudományosság eredményei, stb. Mind egyik országból hozhatnánk olyan példát, mint a magyar gróf, Batthyány Boldizsár.⁴⁵ Ő is első sorban a bibliai filológia és az antik klasszikusok kiadásait szerezte be könyvtárába, illetve az udvari iskola számára kerültek Magyarországra, de Comines és Froissart történeti művei, Jean Bodin történetfilozófiai munkái is erről a piacról származnak. A Majna melletti Frankfurtban letelepedett André Wechel kétségtelenül a legjelentősebb hugenotta nyomdász, akinek Magyarországi kapcsolatai révén ez első francia nyelvű könyvanyag is eljutott a magyarországi olvasókhoz. Az említett Batthyány Boldizsárral, a francia udvarban több évet eltöltött nyugat-magyarországi főúrral személyes ismeretségben is állt, és a Batthyány-család következő generációja (az utolsó protestáns generáció) is fenntartotta a kapcsolatokat. Wechel vejei, Jean Aubry és Jean Marne nem csak a családnak, hanem a környezetnek is szállította Martin Du Bellay, Jean Du Tillet, Vincent de La Loup, August Ghislaine de Bousbecq francia, illetve török történeti műveket, Párizsból is.⁴⁶ Batthyány Boldizsár az Officina Wecheliana segítségével követte a vallásháború eseményeit, s ő az első, akinek könyvtárában Rabelais és Bodin művei franciául is megvoltak. Latinul váltak ismertté a frankfurti kiadó-kereskedőknek köszönhetően Magyarországon Charles Du Moulin és Jean Jacques Boissard történeti, illetve filozófiai művei is. Hasonlóképpen François de La Noue nevelésméleti és politika-, illetve hadtudományi írásait pedig latinul és németül is el tudták érni a magyarországi érdeklődők.

Külön kell megemlékezni azokról a döntően államelméleti művekről, amelyek francia nyelven, francia kiadásban, illetve olasz, vagy latin fordításban, kevéssé párizsi, főleg velencei, vagy római kiadásban terjedtek el a Kárpát-medence arisztokrata könyvtáraiban. A törökkel kapcsolatos európai politikai alakulását az *unio christiana* terveinek sikere, vagy kudarca nagyban befolyásolta. A magyarországi politikai gondolkodás számára éppen ezért volt nagy jelentőségű azoknak a történeti, történetfilozófiai és államelméleti munkáknak az ismerete, amelyek a 17. század első felében, Franciaországban íródtak. Igaz Magyarországon csak egy kis arisztokrata kör ismerte ezeket, de ezek a politikusok meghatározó személyiségek voltak. Sully, illetve öccse, Philippe de Béthune kiadott művein kívül ez utóbbi levelei is eljutottak Magyarországra (Bethlen Gábor levelező partnere volt). Jean de Silhon, Nicolas Faret, Antoine Aubery, Pierre Matthieu és Gabriel-Barthélemy de Gramond államelméleti munkái egész Európában a modern politikai gondolkodás alapvetésének számítottak. Éppen ezért érdekes, hogy Pázmány Péter, esztergomi érsek, az őt körülvevő fiatal

⁴⁵ MONOK-ÖTVÖS 2004, a legújabb monográfia róla: BOBORY 2009.

⁴⁶ IVÁNYI 1983, BARLAY 1979, BARLAY 1977, BOBORY 2005, EVANS 1975.

politikus gárda, Zrínyi Miklós,⁴⁷ vagy Pázmány Miklós könyvtárában⁴⁸ is megtalálhatóak voltak ezek a könyvek.

A mai gyűjtemények tanulságai, mi maradt meg

A közép-európai régió természetes ellátó központjai Velence, Bécs, Augsburg, Nürnberg, Frankfurt am Main, majd Leipzig és Berlin voltak. A távoli Párizs nyomdatermékei akkor jutottak el ide, ha a műfajban a legjobb színvonalat jelentették, vagy ha olyan témáról szóltak, amely érintette az itteni közösségek életét.

Ha rövid statisztikai kitekintést teszünk a ma is megmaradt ősnymtatvány anyagra, jól láthatjuk ezt a helyzetet. A Lengyelországban összeírt 5767 *inkunábulum* közül 99 párizsi kiadás.⁴⁹ Az arány Csehországban sem jobb. Három városban (Prága, Olmütz és Brno) 5108 fennmaradt ősnymtatvány közül 28 a párizsi.⁵⁰ Az egykori Magyarországot tekintve kicsit más a helyzet, de nem lényegesen. A mai Magyarország, Szlovákia, Horvátország, Erdély, és Bukarest⁵¹ könyvtárainak katalógusait tekintetem át akkor, amikor számba vettem a kiadásokat. Bukarestet azért számítom az egykori Magyarországra vonatkozó statisztika részének, mert akkor ott nem volt könyvtár, és a mai könyvanyag túlnyomó részét Erdélyből, illetve a Magyarországtól 1920-ban elcsatolt részekről szállították át, hogy egy európai gyűjteményt alakítsanak ki. Így összességében az egykori magyar területeken megmaradt 7135 ősnymtatvány, amelyek közül 76 párizsi. Sokat elárul viszont, ha most már a tartalmi elemzésbe fogunk. A mai Magyarország területén megőrzött 3550 *inkunábulum* közül 42 a lutéciai. Ebből 39 1490 és 1500 között jelent meg. Mindössze 8 teológiai tárgyú, nagyon erős az antik szerzők, az egyházatyák szövegkiadásainak a jelenléte, illetve a francia kortárs humanista írások.

Hasonlóan tanulságos a 16. századi könyvek statisztikáját elkészíteni. A 16. század első felében nagyszámú párizsi, és lyoni kiadvány került a Kárpát-medencébe. A közvetítők feltehetően a bázeli, a nürnbergi és a velencei kereskedők voltak, akiknek kapcsolatai ez utóbbi területtel rendszeresnek mondhatóak. Jelentős közvetítő erőt jelentett továbbá Anvers (Antwerpen) és Malines (Mechelen), majd Bruxelles (Brussel) is. Az özvegy magyar királyné, Mária (Marie de Hongrie) 1529-től Németalföld kormányzója volt, akinek udvarában számos magyar megfordult, kapcsolatuk a bécsi udvarral, az ott élő közép-

⁴⁷ KLANICZAY 1987

⁴⁸ FARKAS-KATONA-LATZKOVITS-VARGA 1992. 43–51., ÖTVÖS 1994. 344–364.

⁴⁹ KAWECKA-GRYCZOWA 1970–1993

⁵⁰ LOUDA 1956, DOKOUPIL 1970, KLAUSNEROVÁ 1990, ŠIMÁKOVÁ-VRCHOTKA 2001.

⁵¹ SAJÓ-SOLTÉSZ 1970, KOTVAN 1979, KULCSÁR 1965, MOSORA-HANGA 1979, FIKK-BALÁZS 1971, JUGAREANU 1969, SCHATZ 1995, SCHATZ 2007, BADALIĆ 1952.

európaiakkal folyamatosnak mondható.⁵² Strasbourgban Johann Sturm iskolája nagy népszerűségnek örvendett a magyarországi (a cseh és a lengyel) diákok előtt is, így az itt kiadott francia szerzőjű munkák is könnyebben jutottak el Európa középső régióiba.⁵³

A 16. század második felében, illetve a 16–17. század fordulóján a francia és a magyar könyves kapcsolatokat két alapvető tényező határozta meg. Az első a Szent Bertalan éj után Svájcba, de főként a Pfalzi Választófejedelemség területére, illetve Dél-Németország nagyobb városaiba menekült hugenották és a magyar diákok, értelmiségiek személyes találkozásai. Második pedig a századfordulótól egyre népszerűbb – már említett – francia tervek a töröknek Európából való kiűzésére, illetve a francia államelméleti irodalom megjelenése a magyarországi könyvtárakban.

Közelebbről a magyar nemzeti könyvtár, és a Teleki Téka (lényegében tehát egy magánkönyvtár) könyveinek 16. századi részét vizsgáltam meg. Ez utóbbiban 3002 16 századi nyomtatvány közt 102 párizsi kiadvány található.⁵⁴ Ebből 50 antik auktor és Biblia, 9 egyházatya művének kiadása, 10 francia történeti tárgyú. Nagyon kevés a teológiai mű, inkább a jog és az orvostudomány van a maradékban jelen. A legtöbb könyv Josse Bade, Jean Petit, Robert Estienne, Frédéric Morel, Michel Vascovan, és Chrétien Wechel nyomdájának terméke. Hasonló arányokat kapunk, ha az Országos Széchényi Könyvtár nagy állományát tekintjük át. 17.000 16. századi kiadványból 644 Párizsi. Ebből 277 jelent meg a század második felében, a többi csaknem az első harmadában.⁵⁵

Ha a 644 párizsi könyv tematikus összetételét nézzük, rögtön feltűnik a teológia szinte teljes hiánya. Ha a pápai ediktumok kiadásait, és a 3 protestáns munkát is ide soroljuk, akkor 68 tartozik ebbe a csoportba. A jog és a természettudomány egyaránt 25–25 könyvvel szerepel, az egyházatyák kiadásai 56-al. Nagyon szép a francia, s a kortárs történeti anyag (85 tétel). Ebben a törökkérdés csakúgy jelen van, mint a történetfilozófiai traktátusok. Külön figyelmet érdemes az, hogy a francia humanizmus nagy számmal, 153 kiadvánnyal szerepel. A század elejének nagy generációja csaknem minden tagjával jelen van, és persze úgy is, hogy a 644 könyvből a legnagyobb rész, 227 kötete antik auktorok, vagy a Biblia kiadása.

Mit jelent mindez az általánosság szintjén? Mindez bizonytalant, hogy a legnagyobb hatású párizsi kiadói periódus az 1490–1530 közötti humanista könyvtermés volt Európában. Annak ellenére, hogy ebben az időben a bázeli és velencei műhelyek sikerrel konkuráltak ezekkel a kiadásokkal, nem hiányoznak a párizsi kiadások sem Anglia, Itália, sem Litvánia, vagy Észtország könyvespolcairól. A klasszika filológiai könyvtermés második erős párizsi hulláma, a 17.

⁵² DE BOOM 1956, VANRIE 1972, GORTER VAN ROYEN 1995.

⁵³ Vö.: ECKHARDT 1944.

⁵⁴ SPIELMANN-SEBESTYÉN-BALÁZS-AMBRUS-MESAROS 2001
SOLTÉSZ-VELENCZEI-SALGÓ 1990

század közepén hasonló sikert könyvelhet el, akkor már a németalföldi egyetemi, illetve római konkurenciával számolva.⁵⁶

A francia történelem iránti érdeklődés állandó, noha nem nagyszámú kiadványt jutatott el Európa számos sarkába, de a legtöbb párizsi könyv majd a 18. században kerül ki Franciaországból.⁵⁷ Ez utóbbi mindenképpen a kortárs felvilágosult eszméknek köszönhetően. Ide értve a teológiai megújulási mozgalmak irodalmát, illetve a *libertinus* kiadványokat is, amelyek persze első sorban az arisztokrata könyvtárakba jutottak el.⁵⁸

IRODALOM

- BADALIĆ 1952 Josip BADALIĆ: Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur. Zagreb, 1952.
- BARBIER 2001 BARBIER, Frédéric: Conférence d'ouverture: Histoire et civilisation du livre In: L'Europe et le monde germanique. Colloque international le 4 décembre 2000. Paris à la Sorbonne. Éd. par Jacques LE RIDER, Paris, École Pratique des Hautes Études, 2001. 21–32.
- BARBIER 2005 Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle). Éd. par Frédéric BARBIER, Leipzig, Universitätsverlag, 2005. (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. II)
- BARLAY 1977 BARLAY Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyar barátai. = *Magyar Könyvszemle*, 93. (1977):4. 345–353.
- BARLAY 1979 BARLAY Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. = *Magyar Könyvszemle*, 95. (1979):3. 231–251.
- BENNETT 1989 BENNETT, Henry Stenley: English Books and Readers 1475 to 1557: Being Study in the History of the Book trade from Caxton to the Incorporation of the Stationers' Company. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1989.
- BIETENHOLZ 1959 BIETENHOLZ, Peter: Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel. Die Basler Drucke italienischer Autoren von 1530 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1959. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft Bd. 73.)
- BIETENHOLZ 1971 BIETENHOLZ, Peter: Basle and France in the Sixteenth Century: The Basle Humanists and Printer sin Their Contacts with Francophone Culture. Genève, Droz, 1971 (Travaux d'humanisme et renaissance, Vol. 112.)

⁵⁶ Vö. a következő kötet tanulmányaival: BARBIER 2005.

⁵⁷ GRANASZTÓI 2000a, GRANASZTÓI 2000b; összefoglalóan, GRANASZTÓI 2009.

⁵⁸ GRANASZTÓI 2007

- BOBORY 2005 BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre: Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi főúr életében. = *Századok*, 139. (2005):4. 923–944.
- BOBORY 2009 BOBORY, Dóra: *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- DE BOOM 1956 DE BOOM, Ghislaine: *Marie de Hongrie*. Bruxelles, 1956.
- BORSA 1997 BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Budapest, 1997.
- DOKOUPIL 1970 Soupis prvotisku Universitní knihovny v Brně, sestavil Vladislav DOKOUPIL. Brno, 1970.
- DÜMMERTH 1987 DÜMMERTH Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In: DÜMMERTH Dezső: *Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1987. 155–204.
- ECKHARDT 1944 ECKHARDT Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*. Budapest, 1944.
- EVANS 1975 EVANS, Robert: *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*. Oxford, 1975. (Past and Present. Supplement, 2.)
- FARKAS–KATONA–LATZKOVITS–VARGA 1992 Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1580–1721. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós – VARGA András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.)
- FIKK–BALÁZS 1971 FIKK László – BALÁZS Lajos: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. Catalogul incunabilelor din Biblioteca Teleki-Bolyai. Tîrgu Mures, 1971.
- FONT–SZÖGI 2001 Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Hrsg. von Márta FONT – László SZÖGI. Pécs, 2001.
- FONT Zs1989 Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeáll., utószó FONT Zsuzsa. Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 1)
- GÁBRIEL 1986 GABRIEL, Astrik: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier, Notre Dame/Indiana, Frankfurt am Main*, 1986.
- GILLY 1985. GILLY, Carlos: *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel, Frankfurt am Main, Helbing und Lichtenhahn, 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Bd. 151)
- GORTER VAN ROYEN 1995 GORTER VAN ROYEN, Laetitia: *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*. Leiden, Rijksuniversiteit, 1995.
- GRANASZTÓI 2000a GRANASZTÓI Olga: *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. = *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000):1. 43–70.

- GRANASZTÓI 2000b GRANASZTÓI Olga: A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon. Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból. = *Sic itur ad astra*, 12. (2000):4. 47–77.
- GRANASZTÓI 2005 GRANASZTÓI, Olga: Lecteurs hongrois de livres français: Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle = Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle), éd. par Frédéric BARBIER, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. II.) 247–262.
- GRANASZTÓI 2007 *Veszedelemes olvasmányok: erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2007. A katalógust szerk. GRANASZTÓI Olga. Budapest, 2007.
- GRANASZTÓI 2009 GRANASZTÓI Olga: Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon. 1770–1810. Budapest, 2009. (Res libraria 3.)
- HEREPEI 1971 HEREPEI János: Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói. In: Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŐ Bálint. Budapest-Szeged, 1971. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3.)
- HOLL HOLL, Béla: Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo: rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese, a cura di Béla KÖPECZI – Péter SÁRKÖZY. Budapest, 1982. 211–224
- IVÁNYI 1983 IVÁNYI Béla: Batthyány Boldizsár, a könyvbarát. In: A magyar könyvkultúra múltjából: IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése, Sajtó alá rend. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 389–436.
- JUGAREANU 1969 JUGAREANU, Veturia: Catalogul colectiei de incunabula. Sibiu, Muzeul Brukenthal, 1969.
- KAWECKA-GRYCZOWA 1970–1993 Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur, moderante Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, composuerunt Maria BOHONOS – Elisa SZANDOROWSKA – Michael SPANDOWSKI. Vol. I–III, Wratislaviae, Varsaviae, Cracoviae, 1970–1993.
- KLANICZAY 1985 KLANICZAY, Tibor: Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIe siècle) In: Intellectuels français, intellectuels hongrois, éd. par Béla KÖPECZI – Jacques LE GOFF. Budapest-Paris 1985. 99–109.
- KLANICZAY 1987 KLANICZAY Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In.: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. VARJAS Béla. Budapest, 1987. (Memoria saeculorum Hungariae 5.) 337–400.

- KLANICZAY 1991 KLANICZAY, Tibor: Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance. In: Die Renaissance im Blick der Nationen Europas. Hrsg. von Georg KAUFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 9.) 319–338.
- KLAUSNEROVÁ 1990 KLAUSNEROVÁ, Eva: Prvotisky státní vědecké knihovny v Plzni – Incunabula quae in Bibliotheca Scientiarum Publica Pilsnae asservantur. Plzen, 1990.
- KÓKAY 1997 KÓKAY György: A magyarországi könyvkereskedelem története. Budapest, 1997.
- KOTVAN 1979 KOTVAN, Imrich: Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. Inkunábuly na Slovensku. Martin, Matica Slovenská, 1979.
- KOVÁCS 1988 KOVÁCS Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány. Budapest, 1988.
- KOVÁCS–MONOK 1990 Magyar utazási irodalom, 15–18. század. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája. Budapest, 1990. (Magyar Remekírók)
- KÖPECZI 1966 KÖPECZI Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
- KÖPECZI 1976 KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.
- KULCSÁR 1965 Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965.
- LOUDA 1956 Soupis prvotisku Univerzitní knihovny v Olomouci a její pobočky v Kroměříži, sestavil Jiří LOUDA. Praha, 1956.
- LUCHSINGER 1953 LUCHSINGER, Friedrich: Der Basler Buchdruck als Vermittler italienischen Geistes 1470–1529. Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1953.
- MONOK 1996 MONOK István: Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 In: A karteizianizmus négy-száz éve – Four Hundred Years of Cartesianisme – Quatre siècles de cartésianisme. Szerk.: CSEJTEI Dezső – DÉKÁNY András – LACZKÓ Sándor. Szeged, 1996. (Ész – Élet – Egzisztencia V.) 297–305.
- MONOK 2008a MONOK, István: La présence du livre français dans les lectures en Hongrie (XVIème–XVIIIème siècles), Cahiers d’études hongroises, 14(2007/2008): Temps, espaces, langages. La Hongrie à la croisée des disciplines. Actes du Colloque organisé pour le 21e anniversaire du Centre Interuniversitaire d’Études Hongroises (2006), réd. par Judit MAÁR, Paris, Harmattan, 2008. II. 297–305.
- MONOK 2008b MONOK, István: Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIIIe siècle, Histoire et civilisation du livre. = *Revue internationale*, (2008):4. 137–148.
- MONOK–ÖTVÖS 2004 Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István MONOK – Péter ÖTVÖS, Band II: István MONOK – Péter ÖTVÖS – Edina ZVARA. Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXVI.)

MONOK-ÖTVÖS- VARGA 1992	A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587). Gulyás Pál olvasatában, Szerk. MONOK István, Bev. ÖTVÖS Péter, Bibliográfia VARGA András. Szeged, 1992 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)
MOSORA-HANGA 1979	MOSORA, Elena – HANGA, Doina: Catalogul incunabilelor. Biblioteca Centrala Universitara Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
ÖTVÖS 1988	Széchenyi Zsigmond itáliai körútja, 1699–1700. Kiad. ÖTVÖS Péter, Szeged, 1988 (Peregrinatio Hungarorum 1.)
ÖTVÖS 1994	ÖTVÖS, Péter Pázmány Miklós gróf könyvei. In: Klaniczay emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. JANKOVICS József. Budapest, 1994.
ÖTVÖS 1998	ÖTVÖS Péter: Büchervisitation in einem katholischen Lande: Das Beispiel Tirol In: Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher, Hrsg. von József JANKOVICS – S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden, Harrassowitz, 1998. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung Bd. 18.)
PAVERCSIK 1999	PAVERCSIK Ilona: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig. In: V. ECSEDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800. Budapest, 295–340.
RMK 1896	SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet (RMK III). Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve: Első rész. Budapest, 1896.
RMK 1898	SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet (RMK III). Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Második rész. Budapest, 1898.
RMK 1990	SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 1. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1990.
RMK 1991	SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 2. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1991.
RMK 1992	SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 3. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1992.

- RMK 1993 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 4 füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1993.
- RMK 1996 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 5 füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1996.
- RMK 2005 Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 1. kötet. 1701–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. Budapest, 2005.
- RMK 2007 Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 2. kötet. 1761–1800. Összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. Budapest, 2007.
- RMNY 1971 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest, 1971.
- RMNY 1983 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, FAZAKAS József – HELTAI János – KELECSÉNYI Ákos – VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével. Budapest, 1983.
- RMNY 2000 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. HELTAI János – HOLL Béla – PAVERCSIK Ilona – P. VÁSÁRHELYI Judit munkája. DÖRNYEI Sándor – V. ECESEDY Judit – KÄFER István közreműködésével. Budapest, 2000.
- RMSz 2008 Régi magyarországi szerzők, I: A kezdetektől 1700-ig. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. A szerkesztő munkatársai: Kis Elemérné – KOVÁCS Zsuzsanna. Budapest, 2008.
- SAJÓ-SOLTÉSZ 1970 *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. Ed. Géza SAJÓ – Elisabeth SOLTÉSZ. Vol. I–II. Budapest, 1970
- SÁRKÖZY 2001 SÁRKÖZY, Péter: Il „pre-illuminismo cattolico” e la crisi del riformismo illuminato in Ungheria .In: Conflitti e compromessi nell Europa di centro fra XVI e XX secolo: Atti de 2° Colloquio Internazionale (Vierbo, 26–27 Maggio 2000). A cura di Gaetano PLATANIA, Viterbo, Sette Città, 2001. 241–255.
- SCHATZ 1995 SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colectiei de incunabula*. Bucuresti, Biblioteca Natională a României, 1995.
- SCHATZ-STOICA 2007 SCHATZ, Elena-Maria – STOICA, Robertina: *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*. București, CIMEC, 2007.
- ŠIMÁKOVÁ-VRCHOTKA 2001 *Katalog prvotisku Knihovny Národního Muzea v Praze a zámeckých a hradních knihoven v České Republice*, zpracovali Jitka ŠIMÁKOVÁ – Jaroslav VRCHOTKA. Praha, 2001.

- SOLTÉSZ-
VELENCZEI-SALGÓ
1990 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservatur: Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae, composuerunt Elisabetha SOLTÉSZ – Catharina VELENCZEI – Agnes W. SALGÓ, Tomus I–III. Budapest, 1990.*
- SPIELMANN-
SEBESTYÉN-
BALÁZS-AMBRUS-
MESAROS 2001 *SPIELMANN-SEBESTYÉN, Mihály – BALÁZS, Lajos – AMBRUS, Hedvig – MESAROS, Ovidia: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum. Vol. I–II. Târgu Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2001.*
- SZELESTEI NAGY
1988 *Batthyány Kristóf európai utazása, 1657–1658. Kiad. SZELESTEI NAGY László, Szeged, 1988. (Peregrinatio Hungarorum 2.)*
- SZELESTEI NAGY
1998 *Naplók és útleírások a 16–18. századból. Közzéteszi SZELESTEI NAGY László. Budapest, 1998.*
- TEUTSCH 1878–1930 *TEUTSCH, Friedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen In: Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, 45 Band. (Reprint: Nendeln/Lichtenstein, Kraus, 1977.)*
- TURÓCZI-TROSTLER
1961 *TURÓCZI-TROSTLER József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. In: TURÓCZI-TROSTLER József: Magyar irodalom, világirodalom, Tanulmányok. II. Budapest, 1961.*
- VANRIE 1972 *Chancellerie de Marie de Hongrie. Inventaire analytique, par André VANRIE. Bruxelles, Archives Generales du Royaume, 1972.*
- VEKERDI 2004 *Hungarica: Ungarn betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften, Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. Neubearbeitet von József VEKERDI. Teil I–III. Budapest, 2004.*
- WELTI 1964 *WELTI, Manfred Edwin: Der Basler Buchdruck und Britannien: Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1964.*

